

MULTİKULTURALİZM İLİ

2016

Multikulturalizmin alternativini yoxdur...

İlham ƏLİYEV

Multikulturalizm müasir türk dünyasını iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-ideoloji baxımlardan səciyyəvləndirən ən mühüm mədəni göstəricilərdən biri, bəlkə də birincisidir. Və türk multikulturalizminin olduqca zəngin, mükəmməl, müqayisəyəgəlməz tarixi ənənəsi vardır.

M.ə. I minilliyin ortalarından m.s. I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə qədərki təxminən min beş yüz illik bir dövrdə tədricən Altay dağlarından Qərbi Avropaya qədər geniş coğrafiyada məskunlaşmış türklər öz bilavasitə törəmələri (varisləri) - müasir türk xalqları üçün çox böyük (və möhtəşəm!) mədəni irs qoyub getmişlər ki, onlardan biri də bugünkü dünyanın get-gedə daha çox ehtiyac duyduğu multikulturalizm, başqa sözlə, müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif dinlərə qulluq edən, müxtəlif adət-ənənələrin (etnoqrafiyanın) daşıyıcısı olan xalqlarla sülh, əmin-amanlıq şəraitində birgə yaşama texnologiyalarıdır.

Qədim türk multikulturalizmi ilk növbədə qədim türklərin o dövrlərdə heç bir xalq ilə müqayisə olunmayacaq bir genişlikdəki coğrafiyaya yayılmaqlarından, müxtəlif etnoslarla sıx iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi əlaqələrindən irəli gəlir. Doğrudur, qədim dünyada yunanlar da Şərqi doğru miqyaslı bir nüfuz edərək müxtəlif etnosların taleyində tarixi rol oynamışlar, ancaq bu, hər şeydən əvvəl, hərbi-siyasi məzmununa malik olmuş, ciddi müstəmləkəçilik münasibətlərlə müşayiət edilmişdir. Qədim türklərin Şərqi Qərbi yayılması isə daha çox iqtisadi-təsərrüfat məzmunu daşımışdır.

Əlbəttə, türklər də döyüşmüşlər... Həm öz aralarında, həm də başqaları ilə... Ancaq həmin döyüşlər dünyaya ağalığ etmək iddialarının deyil, sosial harmoniya, əmin-amanlıq yaratmaq maraqlarının (və ehtiyaclarının) nəticəsi idi. Və təsadüfi deyildi ki, qədim

türklər üçün sülhyaradıcı qayda-qanunların hansı mənəbdən gəlməsi elə bir əhəmiyyət kəsb etməmiş, əgər zəruridirsə, məmnuniyyətlə mənimsənilmişdir.

Təsəvvür edilməyəcək qədər geniş coğrafiyanın mənimsənilməsi qədim türklərin dünyaya açıqlığını elə bir səviyyədə təmin etmişdir ki, onlar üçün açılmayacaq qapı, alınmayacaq qala anlayışı olmamışdır. Sürətlə çapan atları ilə müxtəlif məskənləri əlaqələndirmək də o qədər çətin deyildi.

Dil-ünsiyyət sferasında qədim türklərin multikulturalizmini nümayiş etdirən əsas əlamətləri ümumiləşdirsək, belə bir mənzərə alınır ki, onlar:

1) fayətdir ki, dünya şöhrətli buddoloq, akademik F.İ.Şerbatskoy "İkinci Budda" Vasubandhunun məşhur "Abhidharmakoşa" ("Xilas edici biliyin xəzinəsi") əsərinin ən mükəmməl əlyazmasının orijinalı deyil, məhz qədim türk (uyğur) dilinə tərcümədə mühafizə olunduğunu göstərir. Bu isə o deməkdir ki, türklər qədim dünyanın onlara məlum olan dini-fəlsəfi görüşlərini üzdən deyil, təfəssilatı ilə (və səmimi olaraq) mənimsəməyə can atmışlar.

Ümumiyyətlə, tanrıçı olan (tək Tanrı dininə riayət edən) qədim türklərin, prinsip etibarilə, tolerantlığını sübut edən faktlar kifayət qədərdir, məsələn:

a) tanrıçılıqla yanaşı daha qədim inancları da bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlamaq; b) qarşılaşdıqları yeni dinləri (buddizm, xristianlıq, müsəlmanlıq) qəbul etmək;

ki, kütləvi şəkildə qəbul edən türklər ümummüsəlman mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş, hətta bir neçə əsr bədii, elmi yaradıcılıqda, dövlət idarəçiliyində ana (türk) dilindən daha çox ərəb, fars dillərini işlətmiş və həmin dillərdə bütün müsəlman dünyasını heyretə gətirən dahilər (Əbu Nəsr əl-Fərabi, Ət-Türki, Mahmud Kəşqəri, Xaqani, Nizami, Cəlaləddin Rumi...) yetirmişlər. Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə, yəni müasir türk xalqlarının diferensiasiyasına, yaxud təşəkkülünə qədərki bu dövrdə türklərin yaratdıqları dövlətlərin (xüsusilə Səlcuqlar, Monqol-tatarlar, Qızıl Orda, Teymurilər, Səfəvilər, Osmanlılar...) hər biri, sözün həqiqi mənasında, multikulturalizm, tolerantlıq (və "dünya dövləti") nümunəsidir. Həmin dövlətlərin idarəçilik təcrübəsində təbəələrin nə dil, nə din, nə də adət-ənənələrinə heç bir rəsmi və ya ardıcıl

səlmən türklər bütün digər dinlərə tamamilə dözümlü, tolerant münasibət göstərməsilə seçildilər.

Dini zəmində münaqişələr olurdu mu?.. Olurdu... Ancaq bunların mütləq əksəriyyətində səbəkar türklər deyil, onları həmin münaqişələrə çəkən qarşı tərəflər - öz inamlarını digər xalqlara, etnoslara dikte etməyə çalışan (və bundan iqtisadi-siyasi fayda güdən) "radikalistlər" idilər.

Tanrıçı hunların saraylarında ağalığ etmək üçün onların arasında xristianlığı zorla yaymağa çalışan missionerlərin xam atın quyruğuna bağlanıb çölə buraxılması faktlarına tarixdə az rast gəlinmir. Səbəb isə o idi ki, xristianlıq dünyaya fütuhətinə qalmış passionar bir etnosun (hun türklərinin) hərəkəti zəiflədə, döyüş ruhunu öldürə bilərdi.

Tarix göstərir ki, I minilliyin sonlarına doğru geniş yayılmış

rəqqi) bir dini təbliğ etmək səlahiyyətini öz üzərinə götürməsi mümkün deyil. Ona görə də burada türk müsəlman missionerliyindən söhbət gedə bilməz. Və "Kitabi-Dədə Qorqud" da göstərir ki, türklər İslamın yayılmasında müsəlman ideoloqu kimi yox, əsgər, döyüşçü olaraq çıxış edirdilər. Müxtəlif dinlərə (eyni zamanda İslama) münasibət onların kanonlarının etnoqrafik verdişlər sistemində nə dərəcədə uyğun olub-olmaması ilə müəyyən edilirdi.

Orta əsrlərdə türk tolerantlığını (və multikulturalizmini) yüksək ideoloji səviyyəyə çatdıran dahi bir mütəfəkkir olmuşdur ki, o da Mövlana Cəlaləddin Rumi. Və təsadüfi deyil ki, Ruminin insan fəlsəfəsinə, təbliğ etdiyi humanist ideyalara bütün dünyada bu gün də sonsuz maraq mövcuddur. Onun Konyadakı möhtəşəm məqbərəsini hər gün müxtəlif dini dün-

türkləri (osmanlılar), Azərbaycan türkləri, özbəklər, uyğurlar, qaxaxlar, türkmənlər, tatarlar, başqırdlar, qırğızlar... müstəqil xalqlar olaraq formalaşırlar. Və bu xalqların ya birbaşa, ya da ruslar vasitəsilə tədricən Qərbi Avropa ilə əlaqələri yaranır ki, həmin əlaqələr türk xalqlarının iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-mədəni həyatına təsirsiz ötürmür. Və bu, özünü XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində daha aydın şəkildə göstərir:

a) milli özünüdərk hərəkəti nəticəsində "ümumət" psixologiyası "millət"ə keçməyə başlayır; b) türk birliyi ideyası formalaşır; c) beynəlxalq proseslərdə iştirak zərurəti dərk olunur.

Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyiylə Osmanlı imperiyasının xarabalıqları üzərində modern cümhuriyyətini quran Türkiyə türkləri "Yurdda sülh, dünyada sülh" şüarı üzrə hərəkət edirlər. Digər türk xalqlarının əksəriyyəti Sovetlər birliyinin tərkibində müəyyən müstəqilliyə (və inkişafa) nail olurlar... XX əsrin sonlarından isə müasir dünyanın, beynəlxalq birliyin üzvü olan türk dövlətləri meydana çıxır ki, həm bu dövlətləri quran müstəqil, həm yarımmüstəqil, həm də müstəqilliyi olmayan türklər birlikdə "türk dünyası"nı təşkil edirlər.

Və müasir dövrdə türk dünyası multikulturalizminin mənzərəsi isə bundan ibarətdir ki:

a) müstəqil, eləcə də yarımmüstəqil türk dövlətlərinin ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların (onlar, əsasən, İran, Qafqaz və slavyan mənşəlidir) dilləri, dinləri, adət-ənənələri üçün heç bir təhlükə yoxdur; b) artıq dil, din, adət-ənənə baxımından kifayət qədər fərqlənən türk xalqları arasında qarşılıqlı əlaqə, inteqrasiya meyilləri güclənərkəndir; c) müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsi olan türk xalqları həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrılıqda beynəlxalq dialoqda fəal iştirak etməyə çalışırlar. Xüsusilə Azərbaycan təcrübəsini qeyd etmək lazımdır.

Və dərin tarixi kökləri olan türk multikulturalizmi dünyada harmoniya, sülh, əmin-amanlıq üçün yalnız sözdə deyil, işdə (təcrübədə!) də, demək olar ki, alternativsizdir.

Nizami CƏFƏROV,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Milli Məclisin deputatı

Türk dünyasının multikulturalizmi

a) öz yazı (əlifba) mədəniyyətlərini yaratmaqla yanaşı, heç bir kompleksə qapılmadan onlara məlum olan bütün geniş yayılmış əlifba (yazı) mədəniyyətlərindən istifadə etməyə çalışmışlar; b) müxtəlif dilləri səmimiyyətlə mənimsəmiş, müxtəlif xalqlarla onların öz dillərində ünsiyyətə girməyə çalışmış, çoxlu tərcümələr etmişlər; c) qurub yaratdıqları, idarə etdikləri möhtəşəm dövlətlərin (Altay, Hun, Göytürk, Qaraxanlı və s.) tabeliyində olan xalqların dillərinə qarşı heç bir assimilyativ tədbir görməmiş, əksinə, hörmətlə yanaşmışlar.

"Yaradılış", "Alp Ər Tonqa", "Şu", "Oğuz kağan", "Siypnı", "Göktürk", "Ergenekon" və s. əsəti-dastanları yaradan türklər qədim dünyanın "insan və cəmiyyət" problemi üzərində dərin düşüncə, "insanın dünyadakı yeri"ni bütün təfəssilatı ilə dərk etməyə çalışan çox az etnos-xalqlardan biri olmuşlar. Və bu düşüncələr, genişmiqyaslı idrak maraqları müxtəlif xalqların dini-fəlsəfi təfəkkür mədəniyyətlərini ardıcıl olaraq öyrənib mənimsəməyə yol açmışdır. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq ki-

c) bütün dinlərə sayğı, ehtiram göstərmək.

Qədim türk multikulturalizminin birinci mühüm əlaməti başqa dillərə, dinlərə, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşılmasıdır, ikinci (və birincidən heç də az əhəmiyyətli olmayan) mühüm göstəricisi özlərinin dilinə, dininə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmasının tələb edilməsidir ki, bu prinsipə, yaxud birgəyaşayış texnologiyasına həmişə əməl olunmuşdur.

Məsələn, İslam missioner-elçisi türk xaqanı Menquyə müsəlmanlığı qəbul etməsinə təklif edəndə xaqan ona belə bir cavab verir: "Biz tək bir Tanrıya inanır və tapırıq. Onun əmri ilə yaşayır və ölürük. Həm bu dünyada, həm də o dünyada cəza vermək, yaxud mükafatlandırmaq haqqı Ona aiddir. Tanrı istər görünən, istərsə də görünməyən nə varsa hamısının yaradıcısıdır. Allah sizlərə kitablar göndərdi, ancaq siz o kitablarda yazılanlara əməl etmirsiz. Bizə isə gizlinlərdən xəbər çatdıran qamlar (şamanlar) verdi. Onların dediklərini edər, əmin-amanlıqla yaşayırıq".

* * *

I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində İslam dinini, demək olar

müdxilə faktına təsadüf edilmir. Və hətta türk saraylarındakı aşırı beynəlmilçilik bir sıra milliyyətçi tədqiqatçıları narahat etmişdir. Məsələn, türk dili tarixinin nüfuzlu araşdırıcısı Əhməd Cəfəroğlu Səlcuqların sarayda fars, ərəb dillərinə qeyri-məhdud səlahiyyət vermələrini milli mədəniyyətə etinasızlıq və ya hörmətsizlik kimi izah edir. Əlbəttə, bu izahda müəyyən həqiqət vardır, ancaq sarayın (dövlətin) idarəçiliyi altında olan müxtəlifdillə xalqların ümumislam ideologiyası (və mədəniyyəti) əsasında birləşdirilməsinə olan tarixi zərurəti də unutmaq olmaz.

Xüsusilə orta əsrlər boyu türklərin konsolidasiya (mütəşəkkillik) üçün dildən, ümumən etnik müəyyənləndən daha çox dinə (İslama) üstünlük vermələri, "millət" yox, "ümumət" düşüncəsilə mövcud olmaları danılmaz həqiqətdir. Ancaq bu həqiqətə ondan da mühüm olan başqa bir həqiqət də inkar etmir ki, elə həmin orta əsrlər boyu türklərin müəyyən hissəsi ya tanrıçılıq başda olmaqla qədim inancların (bütperəstlik, şamanizm və s.) daşıyıcıları; ya buddist, iudaist, xristian; ya da müxtəlif mənşəli inancların, dinlərin qarışığından ibarət eklektik təriqətlərə mənsub idilər. Və başlıcası isə, mü-

müxtəlif dünya dinlərini türklər arasında əvvəl xaqanlar qəbul edər, sonra isə xalq kütlələri içəri-sində onların təbliğatı başlandı.

Türküstanda məşhur olan "Satuq Buğra xan təzkirəsi"ndə yazılır: "Allahın rəsulu Məhəmməd mərəca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tanımadığı bir adamı görmüş və Cəbrayıldan onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşmuşdu. Cəbrayıl onun peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə gətirəcək olan Satuq Buğra xanın ruhu olduğu cavabını vermişdi. Həzrət peyğəmbər olduqunu soruşmuşdu. Cəbrayıl onun peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə gətirəcək olan Satuq Buğra xanın ruhu olduğu cavabını vermişdi. Həzrət Məhəmməd istədikdə Həzrət Məhəmməd istəklərini qəbul etmişdir... Bu zaman başlarında türk papağı olan qırx silahlı atlı onlara yaxınlaşaraq salam vermişdir. Bunlar Satuq Buğra xanla yoldaşlarının ruhları imiş".

Təsadüfi deyil ki, türkləri "İslamın qılını", yaxud "qılını müsəlman" adlandırmışlar. Doğrudan da, türklər İslamın yayılmasında tarixi rol oynamışlar. Ancaq məsələ burasındadır ki, təbiətən tolerant olan bir etnosun (türklərin) hansısa (hətta İslam kimi mütə-

şəxsiyyət buyururdu ki, hansı dindən olursansa ol, istər müsəlman, istər xristian, istər iudaist, istərsə buddist, qapımız hamınızın üzünə açıqdır.

Və ümumiyyətlə, türk tolerantlığının bir mühüm şərti də bu etnosun (xalqın) özünəməxsus dünya dini yaratmağa ehtiyac duymamasından irəli gəlirdi.

Orta əsrlərin sonlarına doğru müsəlman türk ziyallılarının türkcənin mədəni, ideoloji nüfuzunu gücləndirmək, onu ərəb, fars dilləri səviyyəsinə yüksəltmək cəhdlərinin gücləndiyi müşahidə olunur. Əlişir Nəvai "Mühakimətül-lüğəteyn"ini qələmə alır, Məhəmməd Füzuli isə "Hədiqətüs-süeda"nın girişində Allaha müraciətlə yazır:

Ey feyzrəsani-ərəbü türkü əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-alam,
Etdün füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Bən türkəzəbandan iltifat eyləmə kəm...

* * *

Türklər yeni dövrə artıq kifayət qədər fərqli etnogeosiyasi keyfiyyətlərdə daxil olurlar. XVI-XVII əsrlərdən etibarən Türkiyə